

Ч.АЙТМАТОВДУН “БЕТМЕ-БЕТ” ПОВЕСТИНИН ЖАҢЫ ВАРИАНТЫНДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫКТАР

Макалада Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” повестинин жаңы вариантындагы жаңычылдыктар, автордун чеберчилиги талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: жаңычылдык, вариант, табылга.

Ч.Айтматов «Бетме-бет» повестине кыйла жылдардан соң кайра кайрылып ага жаңы окуяларды киргизип, жаңы вариантын жаратты. Ал 1991-жылы “Ала-Тоо” журналынын 9-10-санына жарыяланган. Жазуучу мындайча эскерет: “Согуш тууралуу жазганыбызда мындай эле: согушта биз жеңдикпи, жеңдик демек, сенин адабий каарманың да жеңишчил, алдыга ураалаган каарман болсун деп талап коюлуп келди. Мына эми мезгил өтүп, заман жаңыланып, көз карашыбызда өзгөрүү жүрүп жаткан кезде, артка караган адам ошол кездеги жаш калемгер менин эч ким кол тийгизе элек темага, согуштан качкан адамдын, анын үй-бүлөсүнүн тагдырына кайрылганымды көрүп, ошол кездеги жаш жазуучуга ушунун өзү эле оңой кадам болбосун түшүнөт го деп ойлойм” [1, 38-б.].

Повестте жолугуучу биринчи кошумчалоо мындай: илгери өрттөй күйгөн бир жигит бирөөнүн күлүгүнө көзү түшүп, аны кантип алуунун амалын издеп, мындай ыр чыгарган:

Бир күнү

Күлүктү ала качармын,

Күсөгөн ойго жетермин.

Ак кар, көк муз бел ашып,

Чаткалга түшүп кетермин [2, 41-б.].

Сейде бул ырды айыл арасынан кээде уга калып жүргөнү менен маани берген эмес экен. Эски вариантында мындай эпизод жолукпайт. Чаткал жери бир кездерде кулакка тартыларда көп адамдарды өзүнө эл кылып кеткен экен. Сейде айыл арасынан Чаткал жөнүндөгү аңыз-кептерди анча-мынча укса да, ага анчалык маани берген эмес. Бир күнү кайненеси башынан өткөргөндөрүн айтып берди. Анын айтуусу боюнча өзүнүн бир туугандары кулакка тартыларда жер которуп, Чаткалга көчө качышат. Барып ошол жакка эл болуп кетишиптир.

Чаткал тууралуу уккан Сейде ошол түнү келген Ысмайылга баарын айтып берет. Эненин жогоруда айткандары Ысмайылдын жүрөгүнө жылуулук киргизгенсиди. Анын көңүлү элек-желек болуп, жаны жай таппай калды. Терезеге барып, Чаткал тарап ушул жактасың го деп, жылдыздуу түндө чокулары шаңкайып асман тиреген тоолордун ары жагындагы Чаткал өрөөнүн элестетет. Демейде алдындагы тамактан башка менен иши жок, аза күткөн адамдай үңкүйүп отурчу эле, эми такыр башкача-көздөрүнүн оту жанып, үнү бек-бек чыгып, илгерки калыбына келе түштү. Чаткалга ооп кетебиз го деген тилек көңүлүн сергитип, чыйралтып, кара тумандай санаага көп чөктүрбөй жашоого үндөп жатты.

Ысмайыл, апасы, Сейде болушуп өз ара сүйлөшүп бир пикирге келишип, Чаткалга жол тартууну чечишкенден кийин алардын көңүлүндө да кандайдыр бир үмүт пайда болот. Сейде баягыдай эле жоош, уяң, бирок жүрүм-турумунда ачыктык бар. Ал Чаткалды оюнда жомоктогудай ойлойт. Жай-кышы жайкалган көк шибер, суу боюнда тизилген аппак боз үйлөр, кемегелерде казандар асылып, түтүн асманга булайт. Алар так ошол Чаткалга кетишет.

Ысмайыл болсо үй-бүлөнүн жоопкерчилигин сезгендей. Сейде менен акылдашат, баласын эркелетет. Энесине күйүмдүү карайт: “Чаткалга мойнума артсам да алып кетем, жалгыз таштабаймын сени”, [3,44-б] - деп жан-дүйнөсүндө өзгөрүүлөр пайда болот. Эл алдына чыга албай, эл көзүнө көрүнө албай бекинип жүргөндө, энесинин Чаткалга жер которуп кетсеңерчи деп калышы ага үмүт жандырды, Эми анын бир гана жолу бар эле. Ал-Чаткалга кетип, оор азаптан кутулуу болчу. Бул аркылуу Ысмайылдын жан-дүйнөсүнө да жылт эткен үмүттүн учкунун кошот. Үмүт адамды жандандырат эмеспи. Автор каарманды оор психологиялык абалдан аз өлчөмдө болсо да алып чыгууга аракеттенет: Ысмайылдын мүнөзүндө, жүрүш-турушунда өзгөрүүлөр болот, үй-бүлөсү менен чечилишип сүйлөшөт, келечегин ойлойт, Чаткалга кетүүнүн жолун издейт.

Мында автордук ийгилик байкалат. Эгер Ысмайылды кабагы ачылбаган, келген-кеткени эле болбосо, эч нерсе менен иши жоктой кылып сүрөттөй берсе балким, окурмандарга да кызыксыз болуп калмак. Анан калса Чаткал жөнүндөгү баян энинин чыгармадагы ролун жогорулатат. Анткени бул ойду Бексаат эне айтат эмеспи. Ошондой эле энинин чыгармада ордун бийик көрсөтүү менен жазуучу бул окуяларды өнүктүрүп отуруп, Ысмайылга жаза бергиси келет, башкача айтканда энинин өлүмүнө даярдайт. Энинин үй-бүлөдөгү орду, баланы кароо, Сейдеге кол кабыш кылуу, балдарына кенеш берүү – ушулардын баарысы Чаткал жөнүндөгү эпизоддо айтылат. Ушул окуялардын баары бири-бири менен жиксиз жуурулушуп, повесттин өнүгүшүн шарттап турат.

Чаткал баянында кулакка тартуу тууралуу сөз болот. Бир кездеги кулакка тартылгандардын тагдыры Ысмайылда кайталангандай. Ошол кулакка тартылгандар Чаткалга элден далдаа качып кетишсе, эми Ысмайылдын – согуш качкынынын тагдыры тигилердикинен кем эмес болуп жатпайбы. Аларга окшоп айласыздан өз жеринен кетүүгө аргасыз болушун жазуучу белгилеп кетет. Бул жерде кулакка тартылгандар менен Ысмайылды салыштырып, Ата-Мекендин жүгүн көтөрө албаган, өз башын калкалап согуштан качып келген адамдын минтип жыргап кетпесин, ага эч убакта жакшылык болбой турганын айтайын деген автордук идея жатат.

Жыйынтыктап айтканда, бул эпизод каармандын психологиялык абалын, анын өзгөрүшүн көрсөтүүдө, окуялардын өнүгүшүнө шарт түзүүдө маанилүү жана ушул максатта повестке киргизилген.

Жаңы вариантта мурунку вариантта кездешпеген Сейденин монологун жолуктурабыз: “Касиетинден айланайын, көкө Теңир сен укпасаң мени ким угат. Айың ордунда, жылдызың ордунда, сен го турасың, сага эч ким тие албайт, бирин-бири куугантуктап, бири менен бири согушуп жаткан эч ким жок. Биз болсо согуш деген балээден мүнчүрөп, тунжурап бүттүк. Согуш деген кыргын экен, эл кырылат экен, кырылганга сан жетпей калат экен. Биздин айылда эркек аттуу калбай калды, баары урушта жүрөт. Кимдин эле окко учкусу келсин, эч кимдин өлгүсү жок, бирөө жөнө дегенде жөнөп кетишти. Менин күйөөм болсо адам өз башына өзү ээ деп согуштан качып келе берди. Бул улуу уруш дагы канчага созулат? Элди оп тартып эле бара жатат. Колхоздогулардын канчасынын үйүндө талканы жок отурат. Капырай илгери да кишилер ушундай шордуу, жокчулук турмушта жашашты бекен. Билгендердин айтымында, илгери деле мындай жокчулук кыйначу экен адамды, бирок мындай ааламат согуш болбоптур. Кедей болсо да, колунда жок болсо да эч кимден корунбай, эч кимден корунбай жашаганы жакшы эмеспи” [4, 47-б.].

Азыркы адамзаттын жашоосунда башкы ой-тилеги тынчтык болушу зарыл. Тынчтык болсо гана адамдар эмгектен да бактылуу жашай да алышмак. Кыргыз согуш кимге качан пайда алып келди эле? Жок, согуштан пайда табабыз деген канкорлор да зыянга учурап, өз кадырын кетирип келгенин биз тарыхтан билебиз. Германия мурунку СССРден, АКШ Вьетнамдан качан пайда тапты эле?

Дүйнөдөгү прогрессивдүү адамзаттын тынчтык үчүн болгон аракети бир катар жер үстүн жексен кылуучу ядролук куралдарды кыскартып, дайыма согуштан пайда тапкандар да тизгин тартып башка өлкөлөр менен тынчтыкта жанаша жашоого макул боло башташты. Мурунку Советтер Союзу өзүнүн жашаган биринчи күнүнөн эле тынчтык үчүн кам көрүп, өзүнүн биринчи декретин тынчтыкка арнаган. 1917-жылдын 26-октябрында кабыл алынган ошол декрет Совет өкмөтүнүн жана Коммунисттик партиянын негизги максаттарынын бири тынчтык экенин дүйнөгө тааныткан эле. Анда мындай саптар бар: “Биз сөз жүзүндө тынчтык, адилеттүүлүк жөнүндө айтып, ал эми иш жүзүндө басып алгыч, талап-тоногуч согушту жүргүзүп жаткан өкмөттөрдүн алдоосуна каршы күрөшөбүз. Алардын биздин ыркка көнбөй элди эмне үчүн кыргындуу согушка жиберип жаткандыгын элдерден жашырышына биз мүмкүндүк бере албайбыз жана берүүгө тийиш эмеспиз. Өкмөт согушуп жаткан бардык өлкөлөрдүн бардык өкмөттөрү менен элдерине дароо убактылуу келишимин түзүүнү сунуш кылат. Биздин үндөөбүз өкмөттөргө да, элдерге да багытталууга тийиш” [5, 261-270-бб.].

М.Борбугуловдун “Адабият теориясында” монологу мындай аныктама берилет: “Монолог (грек сөзү – монос-бир, логос-ойлонуу) адабий чыгармада кейипкердин, өзүнө же башкаларга кайрылып айткан сөзү” [6. 96-б.].

Сейденин монологуна дүйнөлүк маселе болгон тынчтык маселесинен кабар алууга болот. Автор бул монологу эркектердин баары согушка кетип, кары-картаң, жаш бала-чака, аялдар калган тылдагы айылдын турмушун сүрөттөө менен согуш адам баласына муң-кайгы, азап-тозоктон башка эч жакшылык алып келбесин айткысы келгенин төмөндөгүдөй (бул америкалык өспүрүм Жошуага жазылган) жооп каты да ырастап кетет: “Жеңиштүү согуш да чынында ошол апааттарда мерт болгон маркумдардын акырет дүйнөдө кандай ойдо жүргөнүн эч ким билбейт. Эгер ошол маркумдар тирилип келсе, баш-аягын карабай бирин-бири кыян-жаян кылып кыргын салып киреринен күмөнүм бар. Табигый өлүм – бул төрөлүү кандай болсо, ошондой эле керемет иш. Адамды мындай укугунан ажыратууга согуштун акысы жок” [7, 23-б.].

Жаңы тарамдагы Сейденин монологу аркылуу автор согушка болгон жек көрүү мамилесин берүү менен жалпы адамзатты тынчтыкка чакырат.

Повесттин алгачкы вариантында Ысмайылдын энеси тууралуу азын-оолак гана сөз болсо, кийинки тарамда энени негизги каарман катары көрсөтөт. Же болбосо, эне-бала ортосундагы мамиле аркылуу Ысмайылдагы адамдык сапаттарды көрсөткүсү келет. Согушка чейин Ысмайыл талыкпай эмгектенген, үй-бүлөсүнө күйүмдүү, алдына кең максат койгон адам болгон.

Эне тууралуу эпизоддун кошулушу окуянын өнүгүшүн шарттайт. Автор окуяны өнүктүрүп отуруп, Бексаат эненин ооруп дүйнөдөн кайтышына даярдайт. Энеден айрылуу эпизоду Ысмайылдын адамдык сезиминин ойгонушу, басып өткөн жолундагы кетирген каталыктарын түшүнүүнүн жолу болуп саналат. Жазуучунун чеберчилиги – энени ыйыктыгын качкын Ысмайылдын аң-сезиминде чагылдырып бергенинде.

Эне Ысмайылдын тагдырына кейип-кепчип отуруп ооруга алдырды. Ал Сейдеге: Силердин күнүнөр эмне болот? Качанга чейин ушинтип элдин бетин карай албай, жашырынып жансактайсыңар? Киши эл менен киши да кагылайын. Жалгыз балам элден качып-безип жүрсө менин жүрөгүм кантип канабайт. Кара чечекей балама күйбөгөндө кимге күйөм? [8, 53-б.].

Чыгармада караңгыда көрүстөнгө келип, жаңы казылган жайды көргөн Ысмайылдын ички бушайманы – энесинен айрылганын сезгени, энесин акыркы сапарга узата албашы, акыркы сөзүн угуп, жанында боло албашы менен автор каармандын жан-дүйнөсүнө бүлүк салат. Аны ушундай акыбалга алып келген согуштун кесепетин жогорку чеберчиликте сүрөттөп берген. Өз жанын калкалоо менен качып жүргөн Ысмайыл эркиндик укугунан ажырады. Ал туткундан айырмасы жок. Мындан кийин кеч кирип, эл тараган соң

Ысмайылдын энесинин мүрзөсүн кучактап жатып ыйлашын сүрөттөөдөн автор адам тагдырындагы эң татаал маселени ачыктайт. Адамдагы абийир – адилет менен адилетсиздикке, жакшы менен жаманга тараза болот.

Үйүлгөн топуракты ылай-пылайы кошо баса жыгылып, муунган үнү менен буулугуп ыйлап жатып, энеси оорудан эмес, анын элден безип, элдин алдына чыга албай жүргөнүн, эми ушинтип жүрө береби, же бир күнү кармалып калабы деп, ал тууралуу тынчсызданып жатып өлүмгө баш байлаганын түшүнгөн. Мында каарманыбыздын адамдык сезими ойгонуп, согуштан качып чоң ката кетиргенин түшүнөт жана энесинин өлүмү карылыктан же оору-сыркоодон эмес, аны кайгы-капага салып келген өзүнөн көрүп: “Айланайын апа, кечир мени, убалың согушка жетсин!”, - дейт [9, 67-б.].

Сейденин күйөөсүнө болгон алгачкы жек көрүүсү да Бексаат эненин өлүмүнө байланышат. Эненин өлүм алдында кыйналышы, Ысмайылды издеши, ошондой кыйынчылык кез болгон учурда Сейденин жанында күйөөсүнүн жоктугу – Сейдени көп нерсени түшүнүүгө түрттү.

Чынында эле Ысмайыл эмне болду? Мен каалагандай жашагым келет деп коомдон алыстап, өз башын калкалап, башкалар өлө берсин деп басып кетти эле, минтип жазаланып отурат. Албетте, ар бир адамдын турмушка, жашоого өз алдынча көз карашы бар, өзү каалагандай, өз кызыкчылыгын көздөп жашоого акысы бар. Бирок чөйрөнүн алкак-чегинен аша чаап чыгып кетүү болбос экенин автор ушундайча далилдеди. Энеден айрылуу эпизоду аркылуу Ысмайылга чоң жаза бергиси келет. Ал жаза тирүү туруп өз энесине топурак сала албай калышы эле. Чыгармадагы эне жөнүндө ойлор акырындап эненин өлүмүнө такалды да, бул менен адамдын жеке кызыкчылыгы, коом, жашоо-турмуш менен адамдын ортосундагы байланыш жөнүндөгү ой чечилди.

Адабияттар:

1. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. -38-бет.
2. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. -41-бет
3. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. -44-бет
4. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. 47-б.
5. Ленин В.В Чыгармалар – Ф, 1957. 261-270-бет.
6. Борбугулоа М. Адабият теориясы. – Б., 1996. 96-бет.
7. Акматалиев А.А. Ч.Айтматов жана көркөм процесс. – Б., 1992. 23-бет.
8. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. 54-бет.
9. // Ала-Тоо, 1992, № 9-10. 67-бет.